

БАЛАНС МЕТИ ТА ЗАСОБІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ АБО ПРО «НОВЕ ОБЛИЧЧЯ» СТАРИХ ПРАКТИК КАТУВАНЬ ТА ТОРТУР

THE BALANCE OF ENDS AND MEANS IN CRIMINAL PROCEEDINGS OR ABOUT THE "NEW FACE" OF THE OLD PRACTICES OF TORTURE AND TORTURE

Дуфенюк О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1
Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ

У цьому дослідженні постає «вічне» питання не тільки для наукової доктрини, але й для практичної діяльності правоохоронних органів: чи може добра мета (встановлення істини, відновлення порушених прав, порятунок життя людей, протидія злочинності і т.д.) бути виправданою «дозованим» насильством зі сторони правоохоронних органів? Йдеться про те, чи допустимий у кримінальному провадженні макіавеллізм, в основі якого лежить постулат: мета виправдовує будь-які засоби. Більшість правників скажуть, що ні, однак мета статті полягає в з'ясуванні питання: чи є дією у XXI ст. в діяльності правоохоронних органів абсолютна заборона катувань та тортур, спрямованих на реалізацію мети кримінального провадження? Офіційно катування та тортури у стінах оперативних підрозділів та органів досудового розслідування багатьох демократичних країн сьогодні категорично засуджуються. Існує багато міжнародних документів, які забороняють катування та тортури без жодних винятків та виправдань. Однак результати дослідження показали, що в практичній площині проблема насильства та агресії у діяльності правоохоронців продовжує існувати, має глобалізований характер (стосується як недемократичних, так і багатьох демократичних країн) та ховається за маскою «спеціальних технік допиту», «рятівних катувань» і таке інше. На противагу формально існуючій консолідації навколо позиції недопустимості тортур та катувань у статті описуються альтернативні погляди щодо таких заходів, частково розкривається їх зміст, згадуються «тортурні перельоти» та «сурогатні катівні». У підсумку зроблено висновок, що попри існуючі дебати щодо балансу «мета-засоби» сам факт збереження традиції та/або маскуванню таких технік впливу викликає стурбованість, адже тягне за собою ризики, наприклад, під гаслом боротьби з терористичними загрозами значного розширення сфери допустимих репресій зі сторони органів державної влади.

Ключові слова: кримінальне провадження, спеціальні техніки допиту, катування та тортури, оперативні підрозділи, органи досудового розслідування.

The study presents an "eternal" question not only for scientific doctrine, but also for the practical activity of law enforcement agencies: can a good goal (finding out the truth, restoring violated rights, saving people's lives, combating crime, etc.) be justified by "dosed" violence law enforcement agencies? Is Machiavelli's postulate admissible in criminal proceedings: the goal justifies any means? Most lawyers will say no, but the purpose of this article is to clarify the question: is there really an absolute prohibition of torture in the activities of law enforcement agencies even for the good goal of criminal proceedings in the 21st century? Officially, torture behind the walls of operative units and pre-trial investigation bodies of many democratic countries is categorically condemned today. There are many international documents that prohibit torture without any exceptions or justifications. However, the results of the study showed that the problem of violence and aggression in the activities of law enforcement officers still exists, has a globalized character (applies to both non-democratic and many democratic countries) and is hidden behind the mask of "special interrogation techniques", "lifesaving torture" and so on. In contrast to the formally existing consolidation around the position of the inadmissibility of torture, the article describes alternative views on such measures, partially shows their content, mentions "torture flights" and "surrogate places of torture". As a result, it was concluded that despite the existing discussions about the balance of "goals – means", the fact of preserving tradition and/or masking such techniques causes alarming signals, because it provokes risks, for example, under the slogan of fighting terrorist threats, a significant expansion of the sphere of permissible repression by state authorities.

Key words: criminal proceedings, special interrogation techniques, torture, operative units, pre-trial investigation bodies.

Постановка проблеми. Прихильники концепції Н.Макиавеллі схилиються до постулату: державець повинен творити добро, наскільки це можливо, і зло – наскільки це необхідно. З ворогом можна боротися тільки двома способами: по-перше, законами, по-друге, силою [1, с. 5]. Екстраполяція такого положення з політичної площини у площину кримінального правосуддя, по суті дає відповідь на поставлене питання: якщо впливу закону недостатньо, то застосовується сила. Ворогом у цій «війні» на юридичному фронті є злочинність. Послідовники Макиавеллі вважали, що будь-яке насильство може бути виправдано, якщо воно допомагає найшвидшому досягненню цілі. Натомість опоненти, прибічники гуманізму, визнають насильство «абсолютним злом», яке не може бути визнане допустимим за жодних обставин та умов. Гуманісти апелюють до аксіологічного постулату: залежно від того, які обираються засоби, така формується і мета. Відтак благородні засоби визначають благородну мету, неморальні засоби ведуть до досягнення аморальних цілей. Отже, не мета виправдовує засоби, а засоби визначають моральність мети [2, с. 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науці кримінально-правові аспекти катувань вивчали О. Денисова [3], О. Ігнатів [4], К. Катеринчук [5], Ю. Марадіна [6] та ін.; проблематику розслідування кату-

вань досліджували О. Жупін [7], М. Коваль [8], В. Озар [9] та ін. Значна частина фахових публікацій презентує теоретичний погляд на проблему, термінологію понять, історичну генезу формалізації та деформалізації тортур і катувань, правові джерела категоричної заборони катувань та тортур, імплементацію міжнародних стандартів та практики ЄСПЛ в Україні, формування національних механізмів попередження тортур та катувань (Н. Ахтирська [10], Т. Грибова та К. Кармазіна [11], І. Дерев'яно та А. Дерев'яно [12], В. Долежан [13], А. Замула [14], К. Левченко [15], К. Легких [16], О. Орлова [17], П. Пушкар [18], В. Ткаченко [19], Ю. Толстенко [20], І. Шуміло [21] та ін.). Серед вітчизняних досліджень оригінальністю змісту та джерельної бази вирізняється стаття Д. Ягунова ««Malleus Maleficarum» сучасного суспільства: передумови і поширеність тортур у XXI столітті та політика протидії тортурам» (2020 р.), в якій автор, вивчаючи трансформацію модальностей соціального контролю, презентує як сьогодні демократичні держави «загортають» катування та тортури спеціальних служб в «обгортку» «боротьби з тероризмом», «захист від майбутніх терористичних атак», «боротьби з організованою злочинністю» або «підтримкою правового порядку» та до яких наслідків це приводить [22]. Вказана праця мотивувала до самостійної поглибленої наукової розвідки.

Мета статті полягає в з'ясуванні питання: чи є дієвою у XXI ст. в діяльності правоохоронних органів абсолютна заборона катувань та тортур, спрямованих на реалізацію мети кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Держава має монополію на законне використання насильства [23, с. 174]. Система кримінального провадження застосовує певну міру допустимих репресій в межах, визначених законом (втручання у приватне спілкування, обмеження права на особисту недоторканість, свободу пересування тощо). Але якими мають бути ці межі? Видається, що це рухомий бігунець, який часом може розширювати сферу впливу державних інституцій або ж звужувати її. Міжнародна спільнота в останні десятиліття активно розробляла стандарти таких меж, аби виробити універсальні правила для цивілізованого світу щодо справедливого правосуддя, виходячи з позиції, що справедливість має фігурувати не тільки в застосуванні матеріального права, але й в процедурному аспекті. Це є тим ключовим чинником, який відрізнятиме інквізиційний процес від змагального. Як слушно говорить Є. Скорупка, реалізація матеріального кримінального законодавства як мета кримінального провадження не можуть виправдати заходи у формі несправедливого провадження. У такій ситуації і правильне застосування норм матеріального кримінального права не можна вважати справедливим [24, с. 143].

Ретроспективне дослідження показує, що жорстоке та нелюдське поводження у кримінальних процесах застосовувалися до різних суб'єктів і з різною метою: до підозрюваного для отримання зізнання або інформації про кримінальне правопорушення; до свідків для отримання викриваючих показань проти третіх осіб; до засудженого для жорстокого покарання на додаток до основного покарання, визначеного вироком суду; до осіб, для покарання за давання неправдивих показань у суді [25, с. 12–13].

Офіційно катування та тортури у стінах правоохоронних органів багатьох демократичних країн сьогодні категорично засуджуються. Міжнародна спільнота напрацювала низку документів (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984 р.), Керівні принципи ООН, що стосуються ролі осіб, які здійснюють судові переслідування (1990 р.); Стамбульський протокол (1999 р.) і т.д.), спрямованих на припинення таких засобів отримання інформації. Конвенція встановлює позитивний обов'язок для демократичних держав забезпечення поваги до людської гідності та шанування фундаментальних прав і свобод та негативний обов'язок недопущення порушень у цій сфері, зокрема перевищення мінімального рівня жорстокості, який визначено у ст. 3 Конвенції.

Існує абсолютна заборона катувань, жорстокого та нелюдського поводження чи покарання незалежно від обставин, поведінки особи, мотивації органів влади. Відповідно практика ЄСПЛ містить рефлексії правових позицій, згідно з якими не допускаються жодні винятки та виправдання з огляду на поведінку особи, характер вчиненого діяння, мету боротьби з тероризмом і організованою злочинністю, врахування обставин, коли життя людини знаходиться в небезпеці або ж надзвичайного стану, що загрожує національній безпеці («*Labita v. Italy*», «*Chahal v. United Kingdom*», «*Selmouni v. France*», «*Aydin v. Turkey*», «*Aksoy v. Turkey*»). Розроблені стандарти у цій сфері в більшості випадків не стосуються прямого регулювання діяльності суб'єктів кримінального провадження на національному рівні, а є «нормами норм», під впливом яких має формуватися внутрішнє законодавство, що своєю чергою регламентує діяльність вказаних суб'єктів [23, с. 169].

Що ж відбувається насправді? Проблема насильства та агресії у діяльності правоохоронців має універсальний

характер, незалежно від їх національної приналежності та ступеня економічного розвитку країни. Це поширений міжнародний феномен [2, с. 9]. Існує надзвичайно небезпечний стереотип, що у XXI столітті, завдяки «гуманізації соціальних відносин» тортур стало менше [22, с. 64]. За даними колишнього спеціального доповідача ООН щодо катувань, «катування практикується у понад 90% усіх країн і є широко розповсюдженою практикою у більш, ніж 50% усіх країн [26, с. 8]. Замість відмови від насильства існує «легенда скасування» тортур і катувань, які маскуються різними тактиками допиту. Варіативність такого маскування коливається від прямого заперечення (ми не катуємо), інтерпретаційного заперечення (те, що ми робимо, не є тортурами, катуванням) до непрямого заперечення (катування є справою негідників та/або наші вороги заслуговують того, що з ними зроблено) [27, с. 312]. Ба більше, в зарубіжній правовій доктрині обговорюються дилеми «рятівних катувань» [25, с. 11], «профілактичних тортур» [28, с. 5], інституційні механізми «ліцензування катувань» в умовах екзистенційних загроз» [29, с. 19, 53–82].

Частково «табу катувань» негласно було нівельовано після подій 11 вересня 2001 р. Допустимими стали вважатися «помірні тортури» у глобальній боротьбі з терором. Далі дискусія про тортури набрала нової сили у 2002 р. після резонансної публікації Пентагоном фотографій із утриманими під вартою людьми, які стояли на колінах на землі, одягнених у спеціальні засоби для сенсорної депривації. Адміністрація була здивована, що їхні засоби протидії злочинності не викликали одноштайних оплесків. Описана у періодичному виданні «Вашингтон Пост» тактика «стресу та примусу» при допиті осіб викликала резонанс, а подальші журналістські викриття тільки додавали підстави для занепокоєння через ризики розширення сфери дії такої політики [27, с. 313].

Дійсно, у посібниках ЦРУ щодо допитів (*KUBARK Counterintelligence Interrogation*, 1963 р.; *Human Resources Exploitation Training Manual*, 1983 р.; *Standard Interrogation Techniques* 2003 р.; *Guidelines on Confinement Conditions for CIA Detainees*, 2003 р.) чітко розписані правила та норми так званих «спеціальних технік допиту» чи «поширених методів» інтерв'ювання, опитування, допитів (*enhanced interrogation techniques*), які на думку Д. Ягунова, є просто евфемізмом насильницьких дій спеціальних служб. Зокрема, допустимими вважається наступне: оголення особи, позбавлення зручного одягу; депривації сну та дієтичні маніпуляції; поміщення до тісного закритого простору (приміщення, коробки), у тому числі із нешкідливими комахами; тримання затриманих у певних незручних позах; вплив яскравого світла, постійного шуму; контрольована подача високої або низької температури повітря; неочікуване застосування сили (смикання, лицьовий ляпас, штовхання у гнучку стіну і т.д.); заливання води через тканину до отворів носа та рота, що приводить до обмеження потоку повітря та викликає відчуття утоплення чи задухи і т.д. [22, с. 66–68].

Разом з тим існують два важливі наслідки, які впливають із суб'єктивної природи болю та потенціалу збільшення можливостей людини його перетерпіти. Одним із наслідків є те, що якщо інформація потрібна швидко, вважається доцільним негайно завдати сильного болю, щоб змусити затриманого підкоритися. Проте швидкий та агресивний вплив на больовий поріг ув'язненого ще не є гарантією того, що очікувана інформація буде надана, а також що, вона буде корисною та надійною, а тому можливо доведеться завдати дедалі більшого болю. Звідси впливає другий наслідок, катування часто і неминуче перевищує вказівки щодо його практики (мінімального рівня страждань, більш гуманних методів і т.д.). Навіть фахівці таких технік допитів не завжди можуть достовірно передбачити «точку зламу» людини. Вони можуть швидко заручитися співпрацею ув'язненого або цей про-

цес може вимагати значних витрат часу і терпіння. Тому якщо і є передбачені певні допустимі переліки дій, регулярно відбувається вихід за межі дозволеного [29, с. 43].

Протягом другої половини ХХ ст. були розроблені інновації у сфері засобів впливу на особу, призначених «зламати розум, залишаючи тіло неушкодженим» (тактика тортур «без дотику»), до яких відносилися «промивання мозку» (гіпноз, електрошокові та галюциногенні наркотики), психологічні тортури, сенсорні деривації тощо [27, с. 325].

Тортири та катування відбуваються і шляхом скерування підозрюваних у тероризмі осіб у ті держави, де толеруються тортури та катування державними спецслужбами. Йдеться про так звані екстраординарні «тортурні перельоти» («torture flights») [30]. В такий спосіб держави, які є «користувачами таких послуг», піклуються про свій міжнародний імідж. І хоча прямого визнання урядами країн про такі операції немає, дослідження Ш. Ескі та Я. Ескі показує, що це не означає, що інформація відсутня. Звіти держав про передачу сотень осіб під арешт, журналістські розслідування, інсайдерська інформація від колишніх спеціальних агентів, аналіз даних позапланових авіап перевезень і навіть офіційні розслідування – все це дає підстави для обґрунтованих припущень, що така схема функціонує. Ті держави, що дають мовчазну згоду на такі перевезення зі своїх летовищ, дозволяють перетин свого повітряного простору, на думку вчених, дають підстави вважати їх такими, що сприяють практиці катувань та тортур, та навіть звинуватити у співучасті, що підтвердила й Венеціанська комісія [30, с. 2-4]. Сумні висновки з цього приводу висловлюють закордонні фахівці: хоча розвинені держави ліберально-демократичної політичної ідеології застосовували державні тортури в минулому, випадки катувань, як правило, передбачають їх застосування до громадян інших країн, «приватизацію тортурних організацій» або «наймання країн» як сурогатних катівень [31].

Висновки. Підсумуємо сказане. По-перше, як зауважує О. Яновська, існують три підходи до розуміння балансу «мета – засоби»: перший підхід стисло передає гасло «мета виправдовує будь-які засоби», другий – «непротиповнення злу насильством», а третій – «мета не виправдовує, а визначає засоби». І хоча історія розвитку людства неодноразово показувала хибність виправдування засобів

досягнення поставленої мети її значущістю для наступного розвитку суспільства [32, с. 38], досі проблематика тортур і катувань залишається важливою та актуальною темою, адже, як влучно говорить О. Грос, відсутність дебатів про катування, як і повторення мантри про абсолютну заборону катувань, не веде до практики зникнення катувань [28, с. 1]. Водночас слушним є застереження О. Погрібного, правоохоронці не можуть взяти на озброєння ані концепцію макіавеллізму, ані абстрактного гуманізму, оскільки і перша, і друга абсолютизують крайнощі при вирішенні питання про співвідношення мети і засобів її досягнення [2, с. 10].

По-друге, існує міф гуманізації, який приховує справжні політичні та економічні передумови тортур як політичного та економічного явища [22, с. 64], [31]. У той час, коли катування та тортури зазнали офіційного осуду міжнародною спільнотою, окремі країни все ж вважають допустимим заподіяння певних доз страждань затриманим, адже такі заходи застосовуються у виняткових випадках, до прикладу, для врятування життя людей. Конкуренція цінностей стала особливо актуальною в останні роки зростання загроз терористичних атак. Дехто вбачає можливим видачу спеціальних дозволів (ордерів) на катування і тортури [29, с. 11], інші звертають увагу на «слизькі схили» такої практики, що є метафоричною назвою зловживань, маніпуляцій та лазівок, які правоохоронні органи зможуть використовувати, прикриваючи маскою протидії тероризму чи подолання інших криз [28, с. 11]. Щороку впродовж останнього десятиліття частка заарештованих в країнах Європейського Союзу осіб за підозрою у тероризмі невпинно зростає [22, с. 74]. Можна зробити припущення, що ця тенденція означає одне з трьох: або ефективність діяльності спеціальних служб також з кожним роком зростає, або суттєво посилюються терористичні загрози, або серед числа затриманих, причетними до тероризму є лише частина таких осіб, а інша частина визнається такою тільки в офіційних документах і не має нічого спільного з тероризмом, адже факт затримання за таких підстав відкриває доступ до специфічного набору засобів, передбачених для протидії небезпечним викликам сучасності такого штибу. На жаль, у зв'язку з браком належного методологічного інструментарію провести дослідження і довести чи спростувати цю гіпотезу вкрай складно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко Є. Я. У кругообігу добра і зла: управлінське мистецтво Ніколо Макіавеллі. *Культура і сучасність*. 2018. № 2. С. 3–10.
2. Погрібний О. О. Проблема співвідношення цілей і засобів у правоохоронній діяльності: соціолого-правовий аналіз. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 33. С. 8–12.
3. Денисова О. В. Кримінально-правова характеристика катування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Академія адвокатури України. Київ, 2014. 24 с.
4. Ігнатов О. М. Попередження насильницьких злочинів, що вчиняються працівниками органів внутрішніх справ України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 216 с.
5. Катеринчук К. В. Кримінально-правові та кримінологічні заходи запобігання катуванню: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ДНДІ МВС України. Київ, 2010. 18 с.
6. Марадіна Ю. С. Катування: соціальна обумовленість і склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 276 с.
7. Жупін О. С. Розслідування насильницьких злочинів, вчинених працівниками органів внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Акад. адвокатури України. Київ, 2014. 190 с.
8. Коваль М. М. Методика розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: (доктора філософії): 12.00.09 (081 – Право) / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. 237 с.
9. Озар В. Г. Методика розслідування катування: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09; ХНУВС. Харків, 2015. 214 с.
10. Ахтирська Н. Абсолютна заборона катувань як умова справедливого судочинства. *Віче*. 2011. № 22. С. 8–11.
11. Грибова Т. Л., Кармазіна К. Ю. Запобігання тортурам: національний превентивний механізм в Україні та окремих державах-членах ради Європи. *Правова держава*. 2020. № 40. С. 10–17.
12. Дерев'яко І., Дерев'яко А. Актуальні питання оптимізації національного законодавства у сфері протидії катуванню та тортурам під час кримінального провадження. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. Sv. 2. Vyd. 2. S. 305–309.
13. Долежан В. В. Запобігання жорсткому поводженню із затриманими з боку представників правоохоронних органів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2011. № 2. С. 76–80.
14. Замула А. Ю. Еволюція становлення тортур (катувань) у сучасному міжнародному праві. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2 (3). С. 8–14.
15. Левченко К. Б. До проблеми формування національних механізмів попередження катувань в Україні. *Форум права*. 2006. № 1. С. 51–60.
16. Легких К. В. Катування: чи є зміни на краще у зв'язку з прийняттям нового КПК України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Ч. 3. С. 127–131.

17. Орлова О. О. Катування, нелюдське та таке поведження чи покарання, що принижує людську гідність: розмежування понять. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3 (87). С. 62–68.
18. Пушкар П. В. Заборона катувань та інші форми жорстокого поведження чи покарання: застосування практики Європейського суду з прав людини. *Європейський суд з прав людини. Судова практика*. С. 55–113. URL: http://aau.edu.ua/static/pdf/hr_ppushkar_art3.pdf.
19. Ткаченко В. В. Сучасний стан протидії катуванню, іншому жорстокому поведженню працівників міліції з людьми в Україні та пропозиції щодо його покращання. *Наука і правоохорона*. 2015. № 1. С. 21–25.
20. Толстенко Ю. О. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: заборона катувань. *Право і суспільство*. 2014. № 1.2. С. 315–318.
21. Шуміло І. А. Деякі аспекти імплементації заборони катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження або покарання в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 33. С. 64–68.
22. Ягунов Д. В. «Malleus Maleficarum» сучасного суспільства: передумови і поширеність тортур у XXI столітті та політика протидії тортурам. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса*. 2020. С. 58–97.
23. Sorochinsky M. Prosecuting Torturers, Protecting „Child Molesters”: Toward a Power Balance Model of Criminal Process for International Human Rights Law. *Michigan Journal of International Law*. 2009. Vol. 31. P. 157–229.
24. Skorupka J. Ewolucja paradygmatu procesu karnego. *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze*. 2010. Tom 1. S. 129–160.
25. Krey V., Roggenfelder T., Klein J. N., Staudacher P. Interrogational Torture in Criminal Proceedings. *Reflections on Legal History*. 2014. Vol. 1. P. 1–44.
26. Greer S. Is the Prohibition Against Torture and Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Absolute in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*. 2015. Vol. 30. P. 1–37. DOI:10.1093/hrlr/ngu035.
27. Hajjar L. Does Torture Work? A Sociolegal Assessment of the Practice in Historical and Global Perspective. *Annual Review of Law and Social Science*. 2009. Vol. 5. P. 311–345. DOI: 10.1146/annurev.lawsocsci.093008.131501.
28. Gross O. The Prohibition on Torture and the Limits of the Law. In *Torture: A Collection*. S. Levinson (ed.). Oxford University Press, 2004. P. 1–32.
29. Peter J. St. Can Torture Ever Be Justified for a Democracy? A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in the Department of Philosophy. Toronto: University of Victoria, 2013. 87 p.
30. Eski S., Eski Y. Dutch tolerance of torture? CIA extraordinary rendition flights in the Netherlands. *Palgrave Communications*. 2017. DOI: 10.1057/palcomms.2017.84.
31. Cohen I. M., Corrado R. R. State torture in the contemporary world. *International Journal of Comparative Sociology*. 2005. Vol. 46 (1–2). P. 103–131.
32. Яновська О. Співвідношення мети та засобів як етична проблема адвокатської діяльності. *Юридична Газета*. 2017. № 12 (562). С. 38–39.